

НЕСТЕРОВИЧ В. Ф.,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії держави та права
(Луганський державний університет
внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка)

УДК 342.572

ПОНЯТТЯ Й ВИДИ НАРОДНОГО ВЕТО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті розкрито поняття народного вето й встановлено його види в контексті сучасних конституційно-правових трансформацій. Запропоновано розуміти під народним вето право громадян відхиляти у визначений конституцією чи законом строк і за умови збору встановленої для цього кількості підписів виборців прийняті представницьким органом публічної влади нормативно-правові акти шляхом голосування із цього питання на референдумі.

Ключові слова: *безпосередня демократія, народне вето, поняття, види, громадяни.*

В статье раскрыто понятие народного вето и установлены его виды в контексте современных конституционно-правовых трансформаций. Предложено понимать под народным вето право граждан отклонять в определенный конституцией или законом срок и при условии сбора установленной для этого количества подписей избирателей принятые представительным органом публичной власти нормативно-правовые акты путем голосования по данному вопросу на референдуме.

Ключевые слова: *непосредственная демократия, народное вето, понятие, виды, граждане.*

The article deals with the concept of the people's veto and found his views in the context of modern constitutional and legal transformations. A veto understood by the people's right of citizens to reject a constitutional or statutory period and subject to the collection set for the number of signatures received representative body of public authority regulations by voting on the issue in a referendum.

Key words: *direct democracy, people's veto, concepts, types, citizens.*

Вступ. У межах удосконалення та розширення форм здійснення народовладдя вкрай важливим є впровадження конституційно-правових механізмів, які надають народові можливості ініціювати й виносити на розгляд громадян, які мають право голосу, питання щодо скасування того чи іншого нормативно-правового акта. Тобто, мова йде про використання народом конституційної процедури недопущення реалізації вже прийнятого нормативно-правового акта, який не відповідає громадським інтересам. Тому народне вето є реакцією на подолання деструктивних протестних форм впливу громадян і їхніх об'єднань на органи публічної влади щодо скасування нормативно-правового акта, який суперечить інтересам більшості народу.

Проблема народного вето відображена в працях таких учених, як Є. Бусол, А. Дюнан, Дж. Зіммерман, В. Погорілко, В. Федоренко, В. Руденко, В. Шаповал, П. Шляхтун та інші. Водночас через надзвичайно високу динамічність сучасної демократії усталені й традиційні

підходи до здійснення безпосереднього народовладдя потребують постійного вдосконалення й уточнення в контексті сучасних конституційно-правових трансформацій.

Постановка завдання. Тому метою статті є визначення в цьому аспекті поняття вето й установлення основних його видів.

Результати дослідження. Потреба у використанні народного вето з'являється тоді, коли здійснення громадянами та їхніми об'єднаннями впливу на прийняття нормативно-правового акта не дало позитивного результату, сам процес його розгляду та ухвалення завершився й цей нормативно-правовий акт набув чинності. У такому разі народ в особі ініціативної групи громадян має змогу реалізувати додаткову конституційно-правову можливість, скористатися свого роду «запасним важелем впливу» – правом у демократичний спосіб, не долучаючи до цього процесу інші органи публічної влади, насамперед органи судової влади, накласти заборону на дію нормативно-правового акта, який був прийнятий представницьким органом публічної влади та набув чинності. Використовуючи право народного вето, указує В. Руденко, громадяни стають в опозицію до представницького органу публічної влади й забороняють чинний нормативно-правовий акт, який був прийнятий від їхнього імені [1, с. 17].

Отже, легітимація народного вето дає змогу в легальний і цивілізований спосіб подолати суперечності, які виникли між суспільством і представницькими органами публічної влади. У всякій конституційній системі питання про введення «народного вето», слушно наголошує український учений Є. Бусол, – це, по суті, питання про те, що краще: невиконання громадянами законодавства, спроби ухилення від його виконання або ж скасування правових актів самими ж громадянами в разі, якщо цього не робить представницький орган. Із цього погляду, «народне вето» – свого роду конституційно відпрацьований механізм, на який можуть піти органи публічної влади під тиском громадян [2, с. 8]. Народне вето, приєднується до вище зазначеної думки вітчизняний учений В. Шаповал, надає можливість визначити, наскільки легітимним є обраний виборцями представницький орган публічної влади. Тому закономірно, що народне вето в науці конституційного права прийнято ще називати «народне законодавство» [3, с. 47].

Щодо правової дефініції «народне вето», то в юридичній науці це поняття визначається по-різному. Так, А. Євгенєва і Ю. Шкарлат під народним вето пропонують розуміти «інститут безпосередньої демократії, що передбачає право громадян відхилити шляхом голосування на референдумі закони, що були прийняті представницьким органом та вступили в силу» [4, с. 17]. Український учений П. Шляхтун визначає народне вето як «конституційно-правовий інститут, який полягає у тому, що у визначений конституцією строк певне число виборців може в офіційній формі заявити про свою незгоду з прийнятим парламентом законом і таким чином ініціювати винесення його на референдум» [5, с. 274]. На думку В. Руденка, народне вето – «це право на скасування громадянами нормативно-правових актів, які набули чинності» [1, с. 16–17]. Українські вчені В. Погорілко та В. Федоренко кореспондують народне вето з «формою прямого народовладдя, яка полягає у зборі підписів виборців або прийнятті рішення визначеною кількістю обласних рад щодо скасування чинного парламентського закону, наслідком чого є скасування закону» [6, с. 149].

Загалом поняття «народне вето» є узагальненою правовою категорією, яка здебільшого використовується в науковій літературі, утім не завжди має законодавче закріплення в тих державах, де цей конституційно-правовий інститут отримав свій розвиток і становлення. Яскравим прикладом цьому є Конституція Королівства Данії від 05 червня 1953 р., положення якої передбачають механізм реалізації права на народне вето, водночас саме поняття в Основному Законі не використовується [4, с. 26]. Іншим прикладом є конституційне законодавство Російської Федерації, у якому також визначення інституту народного вето відсутнє. Однак російським виборчим законодавством і законодавством про право громадян на участь у референдумі передбачено можливість ініціювання громадянами проведення референдуму щодо скасування закону [1, с. 20].

Народне вето передбачає остаточне скасування нормативно-правового акта, що тягне за собою його заборону на подальшу реалізацію. Навіть саме слово «вето» походить

від латинського *veto*, що дослівно перекладається українською мовою як «забороняю» [7, с. 362]. Саме повністю заперечний характер народного вето, акцентує увагу зарубіжний учений А. Дюнан, є головною його відмінністю від референдуму [8, с. 246]. У зв'язку з цим конституціоналісти називають народне вето ще інститутом «негативного права», оскільки воно є засобом відторгнення прийнятого закону чи іншого нормативно-правового акта, який був прийнятий органом публічної влади [1, с. 19]. Зважаючи на те що наслідком реалізації народного вето є анулювання нормативно-правового акта чи окремої його частини, його також у науці конституційного права часто називають відхиляючим [9, с. 26] або «аброгативним» [5, с. 6] референдумом.

Вищенаведені думки доволі яскраво дають змогу простежити, що науковці розглядають народне вето передусім як інститут безпосередньої демократії в межах усталених і традиційних підходів. На наше переконання, у контексті сучасних конституційно-правових трансформацій народне вето потрібно також розглядати як конституційно-правову форму впливу громадян на прийняття нормативно-правових актів, деключову роль має не стільки саме проведення відхиляючого референдуму щодо певного нормативно-правового акта, хоча це також має важливе значення, скільки усвідомлення представницьким органом публічної влади реальності скасування його рішення в межах цієї конституційної процедури. За такої ситуації народне вето, з одного боку, значно розширює можливості громадян впливати на прийняття нормативно-правових актів, а з іншого – підвищує відповідальність органів публічної влади за ухвалені ними рішення.

Отже, розглядаючи народне вето в контексті сучасних конституційно-правових трансформацій, пропонуємо під ним розуміти право громадян відхиляти у визначений конституцією чи законом строк і за умови збору встановленої для цього кількості підписів виборців прийняті представницьким органом публічної влади нормативно-правові акти шляхом голосування із цього питання на референдумі. Остаточна реалізація права на народне вето залежить від компромісної налаштованості органів публічної влади до вимог ініціативної групи громадян.

Загалом питання легітимації народного вето в науці конституційного права є доволі дискусійним і має як прихильників, так і противників. На користь упровадження народного вето в сучасну конституційну практику його прихильники наводять такі аргументи «за»:

1) виборець є суверенним, а інститут народного вето – це механізм «чистої демократії», тому всі нормативно-правові акти повинні бути настільки легітимними, наскільки це можливо, а найвища ступінь легітимності досягається прямим голосуванням народу. Безпосереднє голосування гарантує збереження суверенітету народу в найбільш важливих сферах політичної діяльності;

2) можливість реалізації народного вето змушує обраних представників до органів публічної влади уважніше ставитися до думки виборців, оскільки останні в змозі заблокувати їхню діяльність, знаючи, що виборці можуть скасувати прийнятий парламентом нормативно-правовий акт, представницькі органи публічної влади не будуть приймати непопулярні рішення;

3) проведення референдуму в межах народного вето зменшує відчуження громадян від влади, сприяючи збільшенню їх інтересу до вирішення державних і суспільних справ, тому реалізація народного вето викликає підвищений громадський інтерес до того чи іншого нормативно-правового акта, прискорює процес формування громадської свідомості;

4) народне вето дає змогу без проведення нових виборів до представницького органу публічної влади змінити нормативно-правові акти, які були ним прийняті. Якщо більшість представницького органу демонструє стійку тенденцію, що той чи інший прийнятий нормативно-правовий акт не буде переглянутий представницьким органом цього скликання, то народне вето може вирішити запит громадськості на скасування того чи іншого нормативно-правового акта в міжвиборчий період;

5) народне вето є важливим елементом у системі стримувань і противаг, який впливає на взаємодію законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. Народ у цьому разі отримує

можливість контролювати парламент, чим опосередковано здійснювати вплив на виконавчу та судову гілки влади [8, с. 246–250; 10, с. 50].

Водночас не всі науковці прихильно ставляться до ідеї легітимації народного вето. На свою користь противники впровадження інституту народного вето в сучасну конституційну практику наводять такі аргументи «проти»:

1) інститут народного вето послаблює виборні представницькі органи публічної влади. Коли законодавчий орган втрачає владу, він втрачає повагу народу. За цього найбільш здібні до політичної діяльності громадяни перестають прагнути обратитися до законодавчого органу, а ті, хто залишається в ньому, можуть вести себе менш відповідально, оскільки не впевнені в тому, що їхні рішення не будуть скасовані прямим голосуванням;

2) пересічний виборець не достатньо освічений і проінформований, для того щоб прийняти правильне та зважене рішення щодо нормативно-правового акта, який винесений на референдум. Тому досить часто виборець голосує «за» або «проти» скасування нормативно-правового акта інтуїтивно, без належного його фахового опрацювання;

3) реалізація народного вето не дає змоги знайти компромісне рішення зі спірних питань, оскільки бюлетень для голосування обмежує виборцями відповідями «так» або «ні». Крім того, цей вид прямої демократії не повністю відображає ставлення виборця до запропонованого нормативно-правового акта. Можливо, що більшість із виборців, які проголосували за його скасування, не зробили б цього в разі внесення до нього певних часткових змін;

4) під час проведення прямого голосування дуже важко встановити реальну переконаність тих, хто голосує, у правильності рішень, які вони приймають. Незважаючи на те що більшість голосує за скасування нормативно-правового акта, багато з них не завжди впевнені у правильності свого вибору. Тому проведення референдумів із таких питань може бути обтяжливим для народу, який не завжди самостійно може визначити правильність і необхідність скасування правового акта;

5) реалізація народного вето є доволі громіздкою й розтягнутою в часі, чим ускладнюється нормотворчий процес. За цього належне забезпечення процедури народного вето вимагає також виділення значних коштів із Державного бюджету на проведення референдуму щодо скасування того чи іншого нормативно-правового акта [10, с. 50; 11, с. 117].

Критичні аргументи науковців щодо народного вето зумовлені насамперед тими викликами та загрозами, які можуть виникнути під час запровадження цієї форми безпосередньої демократії. З метою мінімізації таких загроз народне вето обставлене великою кількістю матеріально- і процедурно-правових обмежень за предметом, часом, колом суб'єктів, порядком проведення тощо. Закріплення в конституційному законодавстві подібного роду обмежень направлено передусім на те, щоб не допустити деструктивних змін для суспільства й держави, які можуть бути спричинені спонтанними або маніпулятивними виявами. Тим більше, конституційна практика реалізації народного вето в зарубіжних країнах містить чимало прикладів, коли внаслідок його застосування було відхилено важливі для суспільства й держави закони. Так, у швейцарському кантоні Сен-Галлен громадяни через процедуру народного вето змогли відхилити ліберальний закон про відносини церкви до держави. Відомі також випадки, коли громадяни відхиляли закони, які були спрямовані на поліпшення трудового законодавства [1, с. 19]. Тому легітимація народного вето потребує зваженого та системного підходу з урахуванням усіх імовірних проблемних питань і викликів, які несе в собі ця форма безпосередньої демократії.

Аналіз зарубіжного конституційно-правового досвіду народного вето свідчить про наявність різних його моделей, видів і способів реалізації. Це вимагає висвітлення питання типології народного вето для всебічного його дослідження. У зв'язку з цим пропонуємо виділити такі види народного вето:

1. За територією проведення:

а) загальнонаціональне народне вето – всезагальний референдум щодо скасування нормативно-правового акта здійснюється на загальнонаціональному рівні. Предметом цього виду народного вето, як правило, є законодавчі акти, які прийняті парламентом. Так, у

Швейцарії процедура народного вето на рівні федерації ґрунтується на передачі законів і парламентських постанов на референдум на вимогу 50 тисяч виборців або 8 кантонів. Аналогічний порядок уведений щодо затвердження міжнародних договорів [2, с. 13]. Наразі загальнонаціональне народне вето передбачене главою 2 розділу 4 Конституції Швейцарії від 18 квітня 1999 р., статтею 75 Конституції Італійської Республіки від 22 грудня 1947 р., пунктами 1, 7 статті 42 Конституції Королівства Данії від 05 червня 1953 р. [12, с. 323–324] тощо;

б) регіональне народне вето – голосування щодо скасування нормативно-правового акта здійснюється на рівні суб'єктів федерації або адміністративно-територіальних одиниць. Предметом цього виду народного вето, як правило, є нормативно-правові акти регіональних органів публічної влади – легіслатур, ландтагів, обласних рад тощо. На регіональному рівні народне вето передбачене уставами більшості областей Італії, конституціями низки швейцарських кантонів [1, с. 16–17], законодавством федеральних земель ФРН, а також 24 конституціями штатів США [10, с. 50].

2. За рівнем конституційно-правового врегулювання:

а) інституційне народне вето – ініціювання виборцями проведення всезагального референдуму щодо скасування нормативно-правового акта чітко визначене в Конституції країни, а процедура його реалізації деталізована відповідним законом. Наразі народне вето має інституційний характер у Швейцарії, Італії, Ірландії, Данії, Ісландії, Латвії, Мальті [4, с. 26; 9, с. 7, 26]. У цьому разі громадяни мають можливість широко використовувати народне вето з метою впливу на прийняття нормативно-правових актів;

б) частково врегульоване народне вето – ініціювання виборцями проведення всезагального референдуму щодо скасування нормативно-правового акта має сегментарне конституційно-правове регулювання різними актами чинного законодавства, здебільшого у сфері виборчого та референдного права. За такої ситуації право на народне вето опосередковано впливає з чинного законодавства, утім не має чітко визначеної процедури його реалізації, що, у свою чергу, значно ускладнює його використання як форми безпосередньої демократії;

в) узагалі відсутнє регулювання народного вето – ініціювання виборцями проведення всезагального референдуму щодо скасування нормативно-правового акта не має жодного нормативно-правового регулювання. Причинами цьому може бути таке: 1) несумісність ідеї народного вето з національною правовою системою певної країни, як, наприклад, у країнах мусульманського права; 2) недостатня розвиненість інститутів прямого народовладдя, на кшталт країн, які нещодавно стали на шлях свого демократичного розвитку; 3) блокування органами публічної влади легітимації народного вето через побоювання, що воно стане ефективним інструментом впливу чи навіть тиску громадськості на прийняття нормативно-правових актів. Народне вето не отримало широкого розповсюдження в сучасній конституційній практиці, зазначає російський учений В. Руденко, у зв'язку з тим, що нерідко воно слугує перешкодою для здійснення демократичних перетворень або інструментом досягнення цілей групами інтересів [8, с. 250].

3. За суб'єктом ініціювання:

а) петиційне народне вето – право ініціювання проведення всезагального референдуму щодо скасування нормативно-правового акта належить установленій кількості виборців. Так, відповідно до Сьомої поправки до Конституції штату Арканзас, не менше ніж 6% виборців можуть подати петицію про скасування правового акта чи окремого його положення [1, с. 17]. Загалом у США на рівні суб'єктів федерації скористатися правом на народне вето виборці мають змогу за умови зібрання ними від 2 до 6% голосів зареєстрованих виборців [10, с. 50];

б) народне вето, яке ініціюється обраними представниками влади – право ініціювання проведення всезагального референдуму щодо скасування нормативно-правового акта належить певній кількості депутатів, органам місцевого самоврядування, адміністративно-територіальним одиницям тощо. Приклад, коли суб'єктом ініціювання проведення народного вето є не громадяни, а депутати, можна простежити в конституційній практиці Королівства Данії, де, згідно з пунктом 2 статті 42 Конституції, на відхиляючий референдум може бути винесений закон на вимогу 1/3 депутатів Фолькетинга [4, с. 26].

4. За обсягом предмета:

а) загальне (аброгативне) народне вето – передбачає повне скасування нормативно-правового акта. На голосування виборців виноситься питання про скасування нормативно-правового акта загалом, а не якихось його окремих положень. У разі позитивного голосування виборців цей нормативно-правовий акт визнається не чинним [5, с. 6]. Перевагою загального народного вето є його простота під час голосування, оскільки виборець голосує проти нормативно-правового акта загалом. Недоліком цього виду народного вето є його загальний характер, за якого правовий акт визнається повністю нечинним, тоді як підставою для його скасування стали лише окремі положення нормативно-правового акта;

б) часткове (дерогативне) народне вето – передбачає скасування окремих положень правового акта. На голосування виборців виноситься питання про скасування окремих положень нормативно-правового акта. У разі позитивного голосування виборців винесені на голосування окремі положення нормативно-правового акта визнаються нечинними, тоді як загалом сам нормативно-правовий акт зберігає юридичну силу. Перевагою часткового вето є його адресний характер, коли предметом голосування про скасування є окремі положення нормативно-правового акта, тоді коли сам нормативно-правовий акт заперечень у виборців не викликає. Водночас недоліком цього виду є те, що скасування окремих положень нормативно-правового акта може розбалансувати його зміст, чим унеможливити реалізацію нормативно-правового акта [12, с. 321–322].

5. За обмеженістю предмета:

а) необмежене народне вето – проведення всезагального голосування за народною ініціативою щодо скасування чинності нормативно-правового акта може бути здійснено з будь-яких питань. Такий вид здебільшого властивий для окремих штатів у США, де на всезагальне голосування виборців може бути винесений для скасування будь-який правовий акт, прийнятий органами публічної влади штату;

б) обмежене народне вето – визначається вичерпний перелік питань, щодо яких не може бути проведено всезагальне голосування за народною ініціативою щодо скасування чинності нормативно-правового акта. Наприклад, в Італії народне вето не може бути реалізоване щодо законів про податки й бюджет, амністії та помилування, про ратифікацію міжнародних договорів [1, с. 17]. Обмеження щодо предмета народного вето можна простежити в законодавстві деяких суб'єктів федерації США. Так, доволі великий перелік вилучень із загальних правил містить розділ 2 поправок про референдум Конституції штату Масачусетс. Предметом петиції про проведення референдуму не можуть бути закони, які стосуються релігії, призначення вимог, що встановлені до кандидатів на посади, терміну відсторонення з посади, утримання суддів і їхніх повноважень, порядку створення та скасування судів, а також закони, які обмежують дію закону в просторі або передбачають виділення фінансування на поточні видатки штату тощо [1, с. 19].

6. За ефективністю:

а) результативне – більшість виборців підтримало на всезагальному референдумі ініціативу щодо скасування чинності нормативно-правового акта. Аналіз результативності впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів у межах народного вето дає змогу стверджувати, що громадськість далеко не завжди досягає своєї мети. Так, у Швейцарії, починаючи з 1848 р., відповідна процедура в масштабах країни була застосована близько 100 разів, проте лише в 1/3 випадків голосування було результативним і призвело до скасування законів [2, с. 13].

б) безрезультатне – більшість виборців не підтримало на всезагальному референдумі ініціативу щодо скасування чинності нормативно-правового акта. Критерій результативності реалізації народного вето, на нашу думку, у жодному разі не варто розглядати як визначаючий, оскільки більш важливою в цьому разі є наявність у громадян легальної можливості ініціювати питання про скасування того чи іншого нормативно-правового акта на всезагальному голосуванні виборців. Саме на голосуванні має бути встановлено відповідність чи невідповідність народним очікуванням скасування того чи іншого нормативно-правового акта,

а його результативність засвідчить ступінь обґрунтованості винесеної на голосування ініціативи. Тому визначальним чинником у реалізації народного вето є насамперед гарантована конституційно-правова можливість винесення на референдум питання щодо скасування певного нормативно-правового акта, а не результат такого голосування.

Висновки. Отже, у контексті сучасних конституційно-правових трансформацій доволі часто результатом використання громадянами народного вето є або відмова представницького органу публічної влади від прийняття нормативно-правового акта, або ж його доопрацювання цим органом влади в межах досягнутих компромісних домовленостей з ініціативною групою громадян. Якщо представницький орган публічної влади не піддався впливу громадян щодо ініціювання ними проведення відхиляючого референдуму з певного нормативно-правового акта, то в такому разі, як правило, маємо повностадійну реалізацію народного вето з проведенням референдуму.

Список використаних джерел:

1. Руденко В.Н. «Народное вето» как институт непосредственной демократии / В.Н. Руденко // Государство и право. – 2004. – № 3. – С. 16–22.
2. Бусол Е. Народная законодательная инициатива «народное вето» – разновидность отклоняющего референдума / Е. Бусол // Конституційна Асамблея. Бюлетень інформаційно-аналітичних матеріалів. – 2013. – № 9 (18). – С. 6–14.
3. Юридична енциклопедія : в 6 т. Том 4. / ред. кол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Українська енциклопедія, 1998–2004. – Т. 4. – 2002. – 720 с.
4. Законотворчість: участь громадськості у законодавчому процесі: Інформаційно-аналітичне дослідження / А.М. Євгенєва, Ю.Г. Шкарлат ; Програма сприяння Парламенту України. – К. : Заповіт, 2008. – 98 с.
5. Шляхтун П.П. Конституційне право : [словник термінів] / П.П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.
6. Погорілко В.Ф. Референдне право України : [навчальний посібник] / В.Ф. Погорілко, В.Л. Федоренко. – К. : Ліра-К, 2006. – 366 с.
7. Сучасний тлумачний словник української мови: 65 000 слів / за заг. ред. проф. В.В. Дубічинського. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2006. – 1008 с.
8. Руденко В.Н. Прямая демократия: модели правления, конституционно-правовые институты / В.Н. Руденко. – Екатеринбург : УРО РАН, 2003. – 476 с.
9. Референдуми в Європейському Союзі / [О.Д. Чебаненко, О.Ю. Грищук, Н.В. Колодзяна та ін.] ; за ред. Д.С. Ковриженка. – К. : ФАДА, ЛТД, 2007. – 186 с.
10. Зиммерман Дж. Прямая демократия в Соединенных Штатах Америки: опыт и проблемы / Дж. Зиммерман // Вестник Московского государственного университета. Серия 11 «Право». – 1991. – № 5. – С. 47–55.
11. Васильев В.И. Прямая демократия: опыт Калифорнии / В.И. Васильев // Государство и право. – 1994. – № 1. – С. 116–124.
12. Нестерович В.Ф. Вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів: проблеми конституційної теорії та практики : [монографія] / В.Ф. Нестерович ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2014. – 736 с.

